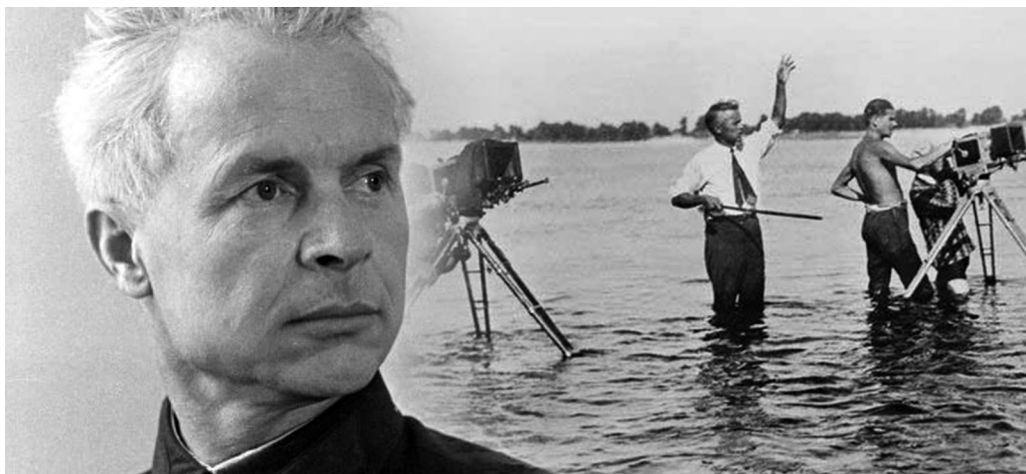

Шевченко – Довженко – Миколайчук. Архетип культурної традиції у просторі національної ідеї

Ольга Ямборко

Олександр Довженко. Робочий момент знімань фільму «Іван». 1932.

Культура та нація – поняття взаємопов'язані до тієї міри, що визначають одне одного. Чинник культури, хоча сам собою не становить нації, – стверджував Володимир Старосольський у своїй монографії «Теорія нації» (1922), – становить одну з найважливіших умовин для її народження¹. Власне, формування української модерної нації є яскравим тому свідченням, її парадигмою-натхненником став Тарас Шевченко вже з кінця XIX ст., коли у Харкові було створено Братство Тарасівців, запряжене на могилі Кобзаря гаслом «Не ми будемо, коли Вкраїні волі й долі не здобудемо!» Історичний хід подій впродовж усього XX ст. системно утвердив цю традицію: живе слово Кобзаря було першою ластівкою соборності України, поєднавши її по обидва береги Збруча, здолало радянський каземат і залишається актуальним на початку XXI ст. в обставинах російсько-української війни, одні з перших пострілів якої пролунали у Києві 22 січня 2014 року в майданівця Сергія Нігояна, котрий яскраво запам'ятався декламуванням Шевченкового: «Борітеся – поборете! Вам Бог помагає. За вас правда, за вас слава. І воля святая!»

Сила слова Шевченка єдина на практиці виявила синергію усіх свідомих українців у поколіннях, понад класи, конфесії чи політичні партії. Творчий вплив національного генія підсвічує шлях до національної ідеї. «Українська ідея є більше, ніж проблема політичного визволення і власного державного буття. <...> Гордіїв вузол свого історично-

го буття зможе Україна розв'язати великим творчим по-двигом на міру нового ладу життя. <...> Лише український народ має у своїй душі месійний первень волі – створити новий образ життя – в протигагу жакливій і потворній нелюдській системі, що вилонилася з інфернальних глибин євразійського степового номадства»². Так роз'яснив зміст національної ідеї філософ Юліан Вассиян у 1950–51 роках, що у свою чергу стисло представлена в преамбулі Декалогу українського націоналіста (1929): «Я – Дух одвічної стихії, що зберіг Тебе від татарської потопа й поставив на грані двох світів творити нове життя». Автором саме цієї частини Декалогу є священник, поет, журналіст Роман Чайковський, чим частково пояснюється така містична месійність формули української ідеї.

«Як мистець – Шевченко неподібний до національних геніїв інших народів, зауважує Юліан Вассиян. <...> Енергія (його – О. Я.) безпосереднього почуття оформлюється творчо нервовими вибухами пристрастей, зривами надхненних слів і покликів, що лунають гомоном бойових фанфар, прокльонами й закляттями, гарячими візіями, що притягають минуле майже в сучасність, або вгадують майбутнє так, немов би творили його з власної душевної субстанції, з вогню любови й ненависти»³. Такого само неподібного до інших національних геніїв уже в масштабах

² Вассиян Юліан. Над Рубіконом. 1950-1951.

³ Вассиян Юліан. Назад до Шевченка. Філософічні нариси. Бібліотека «Самостійної України». Вип. 5. Чикаго, 1958. С. 51–52.

¹ Старосольський Володимир. Теорія нації. Відень, 1922. С. 58.

світового кінематографа дала українська культура у ХХ ст. в особі Олександра Довженка. Його творчий вимір важко переоцінити, як і неможливо відділити його геній від України, що нею пронизано все – дихання автора у сні та наяву, в думці, образі, кадрі чи слові. Саме за це Довженка було піддано жорсткій та болісній обструкції, коли Сталін прочитав «Україну в огні» – літопис-візію митця, живого свідка Світової війни, що розтерзала його Батьківщину на суцільну рану. У характері Довженка сучасні дослідники вбачають «абсолютно нестійку психіку»⁴. Тут варто пригадати, що аналогічна констатація щодо митців-постмодерністів підрадянського терену, де яскравим представником був, приміром, Сергій Параджанов, не викликає якихось застережень і розглядається радше як зрозуміла риса – право творчої особистості. Однак до класиків вимоги інші.

Справді, тексти-роздуми Довженка, занотовані у його Щоденнику, передають високу емоційність, почуттєвість, зміну настрою. Проте цей особистий суб'єктивний досвід, знаменником має переживання України як власного болю. Природою свого генія, талантом, який поставив його у ряд «титанів» світового кінематографа на всі часи, Довженко онтологічно схожий з Шевченком. Хай як пафосно або заявлено це звучить, природа їх – синів селян-хліборобів за походженням, зрощена з народного українського життя й світогляду, кожен з них у свій час перетворив їх на вияв-канон національної метафізики. Довженкові фільми понесли її у світ засобом наймасовішого з мистецтв, що має універсальну образну мову, здатну безпосередньо комунікувати з глядачем без перекладачів. У цій мові він був новатором. Втім, не зарубіжним глядачем опікувався Довженко, а своїм – рідним: «Народу треба показати його ізсереди, в його стражданнях, в його сумнівах, в його боротьбі, оновленні, і показати йому шлях і перспективу. Народ треба возвеличити, і заспокоїти, і виховувати в добрі, бо зла випало на його долю стільки на одне покоління, що вистачило б і на десять колін»⁵. – напише він у Щоденнику 2.04.1942 р. Варто пам'ятати, що Шевченко і Довженко були заручниками однієї й тієї ж імперії, яка змінилась класово, але не змінилась по суті. Вкуп з кріпацтва не зробив Шевченка погідним художником системи, а заслання, хоч зморило тіло, втім, не скорило духу, тож Поет не лукавив зі своєю долею: «У нас нема зерна неправди за собою. Ходімо ж, доленько моя!»⁶ – скаже він після заслання у 1858 році. Олександр Довженко, на перший погляд, таким категоричним не був, і це ускладнює його «студії» нині, а також слугує приводом для інтерпретацій, у т. ч. спекуляцій на темі його біографії та творчості. Беззаперечний талант, слава, перебування на

найвищому рівні соціальної верхівки, навіть т. зв. дружба зі Сталіним, супроводжувались постійними доносами від найближчого оточення, критикою і намаганням контролювати творчий процес, а також відірваністю від Батьківщини, що було умовою збереження status quo. Та єдиним мірилом, музою Довженка навіть за цих обставин залишалась Україна. Довженко за природою і змістом його таланту не зміг стати своїм у тій системі – не став він Гоголем сталінської епохи, як і СРСР в цілому. Система до цього спонукала, проте відбулося навпаки.

У часи Гоголя і Шевченка імперські жандарми пильно стежили, щоб «наставники» й письменники «розмірковували обережніше там, де йдеться про народність і мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не даючи любові до батьківщини переважати над любов'ю до «отечества», імперії (курсив – О. Я.) та проганяли все, що може зашкодити останній любові»⁷. «Звенигора» (1927), а далі й «Земля» (1930) голосно засвідчили, що любов до України для Довженка – джерело сили його мистецького генія. Саме ця любов наснажувала й одухотворяла його творчість, робила її унікальною серед формальних досконалостей, про це у 1969 році зауважить режисер Андрій Тарковський: «Поряд з ним усі його навіть найталановитіші сучасники (за винятком Барнета з його чудовою, несправедливо забутою «Окраїною») так і не можуть позбутися «конструювання» своїх фільмів – він їх створював. Я, здається, знайшов потрібний вираз: Довженко вклав душу в радянське кіно»⁸.

Для «профілактики» довженківську «Землю» критикували за «біологізм», причому найболісніше це прозвучало у форматі хамського пасквіля пера придворного⁹ пролетарського поета Дем'яна Бедного:

«Земля» кулацкая кинокартина.

На ней показана нам Украина,

Кулацки-румяная,

Сытая, пьяная,

Дебелая, прочная,

Нарядная, сочная.

Буйной плотью бунтующая,

Сладострастно – «жартующая» ...¹⁰

⁷ (рос.) «... рассуждали сколь возможно осторожнее там, где дело идет о народности или языке Малороссии и других подвластных России земель, не давая любви к родине перевеса над любовью к отечеству, империи и изгоняя все, что может вредить последней любви, особенно о мнимых настоящих бедствиях и о прежнем, будто бы необыкновенно счастливом, положении подвластных племен, чтобы все выводы ученых и писателей клонились не к возвышению Малороссии, Польши и прочих стран отдельно, а Российской империи, в совокупности народов, ее составляющих...». Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. К., 1982. С. 144. <http://litopys.org.ua/shevchenko/bio09.htm>

⁸ Цит. за: Шаповал Юрій. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава – Київ – Харків, 2022. С. 246–47.

⁹ Дем'ян Бедний – псевдонім Придворова Юхима Олексійовича, уродженця с. Губівка Олександрійського повіту Херсонської губернії.

¹⁰ Цит. за: Шаповал Юрій. Непрощений... С. 222.

⁴ Едуард Андрущенко. «Це голос Довженка». Юрій Шаповал про справу кінорежисера з архівів радянських спецслужб. Локальна історія. 25 листопада 2021. <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/tse-golos-dovzhenka-iurii-shapoval-pro-spravu-kinorezhisera-z-arkhiviv-radianskikh-spetssluzhzb/>

⁵ Олександр Довженко: Щоденникові записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 78.

⁶ «Тарас Шевченко. «Доля». 1858.

Іван Миколайчук – Тарас Шевченко у фільмі «Сон». Режисер Володимир Денисенко. 1964.

Остаточно Довженко поплатився, коли написав «Україну в огні» (1943), за яку був звинувачений у націоналізмі. «... Моя повість "Україна в огні" не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки. Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскно. <...> Мені важко од свідомості, що "Україна в огні" – це правда»¹¹. В іншому місці йдеться: «Я написав оповідання чесно, отак, як воно є, і як я бачу життя і страждання мого народу. <...> У цьому оповіданні я якось напівсвідомо, себто цілковито органічно заступився за народ свій, що несе тяжкі втрати у війні. Кому ж, як не мені, сказати було слово в захист, коли отака велика загроза існуванню повисла над нещасною моєю землею. Україну знає лише той, хто був на ній, на її пожарах сьогодні <...>»¹². Сталін уважно поставився до питання – він прочитав повість, скликав спеціальне засідання, де виголосив промову «Про антиленінські помилки та націоналістичні збочення в кіноповісті Довженка «Україна в огні». За словами Юрія Шаповала, «ознакою Довженкової націоналістичної ідеології Сталін вважав такі слова одного з героїв кіноповісті: Пам'ятайте, на яких би фронтах ми сьогодні не билися, куди б не послав нас Сталін – на північ, на південь, на захід, на всі чотири сторони світу, – ми б'ємося за Україну! Ось вона димиться перед нами в пожежах, наша мучениця, рідна земля! Ми б'ємося за те, чому немає ціни у світі, – за Україну!»¹³ Ця промова з української кіноповісті ХХ ст. – високий моральний вибір автора, за своїм значенням вона потенційно й одноментно, – розчерком пера автора, – могла ідеологічно повернути Україну в колоніальне лоно російського шовінізму, зробити її матеріалом-підмуривком для російської нації, так, як це свого часу декларувала фінальна промова

головного героя гоголівської повісті «Тарас Бульба». Натомість, Довженко як жоден інший його сучасник заявив про Україну – самобутню культурну націю, оприявнив її, перебуваючи у тоталітарному казематі, та буквально вписав у світову культуру¹⁴, тим самим створив авторитетні підстави для визнання національної суб'єктності України у міжнародному контексті на далеку перспективу. У чому вбачав мету своєї творчості Олександр Довженко і яким був його творчий метод? Ось як він описував задум майбутнього фільму «Поєма про море»: «Се мусить бути велетенський фільм. Усе, що є в мені святого, весь досвід, усі думки, і час, і мрії, і навіть сни – все для нього. Створити твір, достойний великості мого народу – ось єдина мета, єдиний зміст мого життя. "Благослови, мій боже, нетвердіі руки"»¹⁵. Щодо творчого методу, був він також питома української природи – споглядального способу мислення¹⁶, де мірою є гармонія. Те ж мав на увазі Іван Миколайчук, коли своїм девізом називав споконвічний досвід українського народу: «Поволенськи робити...»¹⁷ Саме у цьому є ключ Довженкової поетики і Миколайчукової, що по-своєму продовжила її.

Довженка нерідко ставлять поряд, порівнюють з Шевченком. Вони й справді є певним архетипом українського генія. Йдеться як про музу, зміст, масштаб і значення їх творчості для національної культури, так і про наповнення її. Варто зауважити їх неортодоксальну релігійність, цей вищий моральний закон, зрощений з народною мораллю, у якій вони виховувались. Він постійно діє в них, Бог є чинником, до якого обоє апелюють, з яким сперечаються, заперечують і знову повертають погляд – це загалом можна назвати питоמוю діалектичною рисою українського генія. Ще іншим важливим моментом є тема жінки, що виявляє етичну сторону їх творчості, позаяк засадничо, світоглядно жінка – і є нація. Талант, зумовлений морально-етичним чинником, – особливий: «... Погана людина теж може написати хороший роман або повість. Так, може. Але шедевр, рівний Шевченковому або Довженковому, – ніколи». Ці слова належать Іванові Миколайчуку – тому, хто волею долі у другій половині ХХ ст. прийме естафету культурної традиції своїх попередників. Його творча місія покладатиметься на морально-етичний принцип, означений в буковинській легенді про білого птаха з чорною ознакою¹⁸.

Закінчення в наступному номері.

¹¹ Олександр Довженко: Щоденникові записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 268–69.

¹² Там само. С. 271.

¹³ Шаповал Юрій. Непрощених... С. 313.

¹⁴ У 2015 році ЮНЕСКО назвала «Землю» однією з п'яти головних стрічок у світовій історії.

¹⁵ Олександр Довженко: Щоденникові записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 818.

¹⁶ Див. про це: Там само. С. 817.

¹⁷ Зубанич Федір. Сходження на перевал. Білий птах з чорною ознакою. Іван Миколайчук: спогади, інтерв'ю, сценарії. Київ: Мистецтво, 1991. С. 228.

¹⁸ Борщов Віталій. Не лишити людей байдужими. Білий птах з чорною ознакою... С. 221.